

KATSE MURDA MÜÜTE

Ado Grenzstein. Eesti haridus. Koostaja Simo Runnel. Eesti mõttelugu 106. Tartu: Ilmamaa, 2012. 544 lk.

„Eesti mõtteloo” sarja 106. raamat teeb algust Ado Grenzsteini tekstide tutvustamisega tänasele lugejale. Kaante vahele on köidetud kirjastuse sõnul Eesti ühe olulise XIX sajandi avaliku elu tegelase, toimetaja, pedagoogi, keeleuendaja, luuletaja ja raamatute autori tuumakamad kirjutised, mis nii või teisiti riivavad Eesti hariduse küsimusi. Oleks vale arvata, et Grenzsteini analüüsid puudutavad vaid sajanditagust aega – kogumik ilmselt üllatab ajakirjandusloost kaugemal seisnuid oma aktuaalsuse ja värskusega.

Lootsin – küllap ennatlikult – Ilmamaa kirjastuse suutlikkusele murda visa müüti Grenzsteinist kui venestajast. Ümbriskaas annab siiski teada, et Grenzstein tegi järeleandmisi alanud venestamispoliitikale, eessõna kinnitab aga otsesõnu: „kuid aastast 1888 asus ta toetama riiklikku venestamispoliitikat” (lk 9). Sama väidet (aastarvu erinevusega) oleme korduvalt lugenud mitmetest autoriteetsusele pretendeerivatest tekstidest, kõige rohkem ilmselt kooliõpikutest. Koostaja Simo Runneli eessõna on samas ülimalt infotihe, kõrvutatakse mitmeid hinnanguid ja arvamusi. Siiski kumab läbi levinud müüdi omaksvõtt. Koostaja pole minu arvates piisavalt väljendanud olukorra keerukust, kus Grenzstein pidi tegutsema. Kuid vahest pakuvad vastuse Grenzsteini tekstid ise, tänu neile saab lugeja kunagise müüdi üle kaaluda omaenese vaeausil.

Oma toimetamistöö algusest peale rõhutab Grenzstein, et lugeja peab õppima ise mõtlema ja otsustama avaldatud sõnade õigsuse üle. Ka antud kogumiku valik näitab seda üsna järjekindlalt.

Juba 1881. aastal kirjutas Grenzstein: „...et lugija enesele kindlaks seaduseks teeks, et ühelegi ajalehele ega asjamehele järele laulda, vaid ise meie rahva poliitika seisu võimalikult täieste tundma õppida ja siis selle järele otsust teha” (lk 43). Oma lehe toimetust nimetas Grenzstein „mõtle-mise töötoaks” ja „mõtetekaupluseks” (lk 168). Mis saab, kui omaenese pead tööle ei pane? „Avaliku arvamise asemel asub avalik järele lobisemine, avaliku elu asemel avalik surm” (lk 196).

Võib nõustuda Eduard Laamani hinnanguga, et Grenzstein oli oma aja intelligentseim eesti publitsist, aga ka „Eesti kooli ajaloo” 2. köites väljendatud seisukohaga, et ta oli eesti pedagoogilise mõtte suurkuju. Grenzstein võrdleb jätkuvaid koolireforme igal aastal uue koha peale istutatud puuga, mis ei või niiviisi „tubliks kasvada”: „Kool, millega eksperimenta (katseid) tehakse, ei või rahvale haridust anda” (lk 455). See teema on tänagi aktuaalne.

Grenzstein oli toimetaja ja rahva õpetaja, kelle seisukohad arenesid koos ajaga, kuid kes jäi lõpuni liberaaliks. Tema arutlused vaatasid tulevikku, ta hoiatas kinni jäämast minevikku ja ergutas tegutsema vastavalt oludele ja võimalustele. Teda vihastas seisusementaliteet ja tänu baltisakslaste (eesõiguste) kriitikale ajalehes Olevik ei vähenenud ta toetajaskond oluliselt ka

konkurent Jaan Tõnissoni Postimehe toimetajaks tuleku järel.

Seisustesüsteemi eitamise kõrval oli Grenzstein kindel eesti talu tulevikus. Muide, ka Jaan Tõnisson kaitses eesti küla huve linnastumise vastu, mis lõhub rahva püsimise ja arenemise alust. Grenzsteini meelest polnud vaja juurelda, kuidas tekitada puuduolevaid seisusi, vaid mõtelda sellele, kuidas talurahvast teistega võrdseks tõsta. Tõnissoni ja Grenzsteini vaated on ses mõttes omajagu lähedased, muutusi loodeti saavutada rahulikult teel.

Hukkamõistvad vihjed rikastuda püüdvale eliidile näitavad Grenzsteini leppimatust asuda nn vanale teele, vana süsteemi kordama. Grenzstein ei olnud sotsialismi jutlustaja, nagu tsensor Jaan Jõgever teda korduvalt süüdistas, pigem juurdles Oleviku toimetaja väärtuslikult, kuidas päästa eestlasi Euroopas nähtud püramiidskeemidest kui ühiskondlike vastuolude põhitekitajatest. Grenzsteini jaoks oli esmatähtis inimese kui isiksuse areng. Soome oludes oli isiku arengu riigist ja ühiskonnast ettepoole asetanud nt filosoof ja ajakirjanik Johan Vilhelm Snellman pisut vähem kui pool sajandit enne Grenzsteini. Oleviku toimetaja arvates suutsid seisusementaliteeti murda üksnes koolid.

Nii nagu talu on Grenzsteini tõlgenduses tükike riigist, nii on inimene tükike rahvast. Euroopa oludega tutvunud pedagoogina ei kartnud ta eesti rahva sulandumist ega kadumist, kuni eesti talu on alles. Eestlast ja tema talu püüdis Grenzstein oma näpunäidetega toetada. Oleviku toimetaja rahvusromantism kasvas olude muutudes rahvusrealismiks, asjalikuks poliitikaks. Ajalehe leppimatu saksavastatus võitis lugejaid, kuid pälvis algusest peale ka tsensurametnike tähelepanu. Juba 1885. aastal väljendatud soov muuta Olevik päevaleheks ei täitunud kunagi. Ei aidanud seegi, et kõige keerulisematel aegadel oli tsensoriks sama mees (Eugen

Jannsen), kes 1881. aastal väljaandjana Grenzsteini ise Eesti Postimehe toimetajaks kutsus.

Olevik jäi võimude silmis patriootiliste ideede propageerijaks ja Grenzsteini olukord muutus kriitilisemaks, kui Eestimaa kuberner kohale asus Sergei Šahhovskoi. Jaak Järve välja saatmisega õnnestus Tallinnas Virulane seisma panna – Grenzsteini hakkas samuti ähvardama väljasaatmise oht (Liivimaa kuberner Mihhail Zinovjev seda vajalikuks ei pidanud). Šahhovskoi 1892. aasta ettekandes nimetati Grenzsteini eestlaste rahvusliku opositsiooni juhiks ja nõuti salajase järelevalve sisseseadmist. Mis siis imestada, et Grenzsteini saatis jälitusmaania.

Ka teised toimetajad pidid venetsusreformide läbiviimise ajal hakkama üles näitama suuremat tsaaritruudust. Soovides muuta oma ajalehte päevaleheks ja tundes endal võimude pidevat survet, sattus Grenzstein Ea Janseni hinnangul paanikasse. Grenzsteini käitumises võis täheldada rabelemist, mis muutus meeletumaks pärast Jaan Jõgeveri tsensoriks kinnitamist. Jõgever sai ülesandeks Olevikul eriti karmilt silma peal hoida, kuigi võimuladvikus toimusid jälle uued muudatused. Šahhovskoi iseloomustust Grenzsteinile kasutas Jõgever oma ettekannetes järjekindlalt. Olukorrast ülevaate saamiseks soovitan lugejal tutvuda ka Jaanus Arukaevu artikliga „Ado Grenzsteini tagasitulek”.¹

Grenzsteiniga ühenduses tuleks jälgida vähemalt kolme rinnet: suhted tsensori, konkureeriva ajalehe toimetaja ning oma toetajate ja lugejatega. Kõige ägedamalt on talle ette heidetud salakaebuste kirjutamist. Samas ei tundu need Grenzsteini enda jaoks olevat midagi salajast, ta köitis need oma kirjakogusse ja oli valmis avaldama. Võimude mõjutamist pidas ta iga-

¹ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek. – Akadeemia 1997, nr 12, lk 2467–2515.

tahes isamaaliseks tegevuseks. Kuid sama meetodit kasutas tema vastu ka tsensor, kelle amet mõjutas adressaate tunduvalt rohkem. Tsensori ametialasest karmusest ja isiklikust antipaatiasest kasvas vastastikune vaen. Jõgeveri rünnakute taga seisis soov takistada Grenzsteinil päevalehe väljaandmiseks luba saada. Kui Grenzstein tegi 1900. aastal nimetatud suunas viimase katse, süüdistas tsensor teda juba riigi vastu tegutsemises, mis sulges ajalehe toimetaja jaoks jätkamisvõimalused: ta oli „seotult timuka käes” (lk 258). Sellest ajendist, mis sundis lõpuks Grenzsteini alla andma, libiseb Ilmamaa kogumiku eessõna paraku üle.

Grenzsteini saatust komplitseeris noore Jaan Tõnissoni tulek päevalehe Postimees toimetajaks. Tõnissoni taga seisis Eesti Üliõpilaste Selts, kelle osa Grenzsteini-vastaste hoiakute levitamises ei maksa alahinnata. Aleksander Kruusberg on öelnud, et Grenzsteinil puudus oma erakond, kes oleks teda julgustanud, toetanud ja kohustanud. Samas seltsis Grenzstein Tartu radikaalidega, kellele Postimehe veerud jäid suletuks. Veel on väidetud, et Tõnisson hindas kõlblust, Grenzstein aga mõistust. Mis tahes põhjusi me Grenzsteini lahkumise taga ei näeks, oli see ummikusse sattunud mehe tagasiastumine poliitikast, mida võiks Arukaevu sõnul pidada eetiliseks teoks.² Grenzsteini lahkumisega kaasnes radikaalide suundumine Tallinna, kus tegevust alustas Konstantin Pätsi Teataja.

Ei saa unustada ka Oleviku lugejat, keda Grenzstein tundis olevat kohustatud edasi juhatama. Meisterlikus stiilis avaldatud tekstid on piisavalt selged, kui püüda neid mõista ja kui on tahtmist sobitada väiteid tulevikku vaatavalt omaaegsesse konteksti. Mõnedki Jõgeveri meelest „hämarad” seisukohad on vastuolulised üksnes pealtnäha.

² J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2470.

Käesoleva kogumiku suurimaks puuduseks võib pidada 1885. aastal ilmunud „Plaani” avaldamatajätmist („Plaan, mille järele Eesti elu tuleks mõnusale korrale seadida” ilmus Olevikus 1885, nr 42–52). Grenzsteini esialgset plaani eestlaste avaliku tegevuse organiseerimiseks võib Arukaevu arvates hinnata ühe esimese dokumendina, mis aitas ette valmistada omariikluse aluseid.³ Olude muutudes ei loobunud Oleviku toimetaja palavikuliselt väljapääsu otsimast, ületades iseenda vanu mõttemustreid.

Euroopaliku hariduse saanud mees oli tuttav lääne ühiskondlike liikumistega ja asetas ilmselt teadlikult oma uusi kogemusi ootamatusse konteksti, mistõttu temas on nähtud ka satiirikut.⁴ Grenzsteini puhul on puánt muidugi traagiline, mitmed eesti haritlased ei mõistnud tema teoretiseerimisi ning ta kuulutati venestajaks, ehkki riigitruudus oli vaid toimetaja ohver või komejandi tegemine. Grenzsteini „Lahkumise sõnast” ja „Lahkumise kirjast” võib aimata kirjutaja kibestumist, et Jaan Tõnissoni toetanud EÜS-i ringkonnad aitasid seda hoiakut süvendada.

Samas lootsid teisedki eesti haritlased Vene keskvõimudelt baltisaksluse vastu tuge. Väljendatud riigitruuduses peitus protest rüütelkonna vastu. Venemeelsus oli ka kilbiks rahva organiseerimise õigustamisel: ei maksa unustada, et veel 1899. aastal oli Grenzstein nii karskusliikumise kui ka põllumajandusseltside eesotsas.

Üksnes konkreetseid mõtteid kontekstist välja kiskudes saab väita, et Grenzsteinil puudusid põhimõtted. Poleemilistes tekstides (nt „Eesti küsimus”) oli tegu pigem mängulisuse ja teadliku provokatsiooniga panna inimesi mõtlema, arutlema olukorra üle. Seda ta kinnitas ka ise: „Viska teisele

³ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2499.

⁴ Vt nt J. U n d u s k, Esimene eesti juudiõgija. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 67.

mõte vastu silmi, mis tal otse pöörane näib olevat. Mis sünnib? Ta kõmmutab tagasi, ja seks läheb mõtlemist tarvis. [---] Vahest ei oleks sugugi halb, kui aegajalt niisuguseid kiva saaks rahva vagusasse mõttemeresse visatud, et teda pisut lainetama ajada. Mitmed tõmbavad viskaja küll völlasse, aga unise oleku ülesraputamise, see oleks ikka hää. [---] Meie tahaksime seda, kellele kirjutame, enam ja enam oma jalgade pääle seadida ja ta usaldust ta enese mõtlemise vastu kasvatada” (lk 175). Siit jääb mulje, et Grenzstein ei pretendeerinud autoritaarsele avaliku arvamuse kujundamisele.

Keeruline poliitiline olukord sundis Grenzsteini väsimatult otsima teoreetilistelt põhjendatud positiivset tegevuskava ja kui võimud nägid rahvuluse poolt ohtu, siis tuli rahvas sellest ohust mööda juhtida: „Rahval ei ole midagi karta, sest rahval on loomulik elupõhi jalgade all, mida keegi alt ära ei tõmba. Rahvusel tuleb oma elu eest karta....” (lk 152). Ta ootas arutlemist! Nn rahvuluse elujõu eitamist või meeolelu loomist venestusele alistumiseks võib ehk välja lugeda üksnes siis, kui pole tuttav, kuidas autor defineeris rahvast ja rahvust.⁵ Grenzstein oli väljunud ärkamisaegsest rahvuskesksest maailmast ja hakanud rääkima uuele Euroopale omases isikuskeskes kõnepruugis.⁶

Grenzsteini selgelt ja loogiliselt, teinegi kord väga humoorikalt kirja pandud tekste vaagides avardub tahtmatult ka tänane ühiskonnatunnetus. Arukaevu sõnul seadis Grenzstein uuel ajajärgul eestlaste ette raske ülesande muutuda koos maailmaga just selle nimel, et alles jääda.⁷ Ta püüdis öelda igal hetkel seda, mis oli tol hetkel parim, ja

⁵ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2492–2494.

⁶ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2495.

⁷ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2507.

mitte takerduda minevikust pärit mõtlemise.⁸

Grenzsteini kirjutiste taasavaldamist tuleb kindlasti tunnustada. Kuid meepotist ei puudu ka väiksed tõrvatilgad, ehk kasutades asjaosalise sõnu: „eksimisest ei ole keegi inimene vaba” (lk 119), aga „eksituse kartuse pärast ühtki hääd tööd siin ilmas ei või kõrvale heita” (lk 356). Vigu on tekstide sisestamisel ette tulnud mitmeid ja kahjuks on mõned neist sisuliselt eksitavad. Katsumis siinkohal paar kõverust sirgemaks öiendada.

Kõigepealt, „Eesti lugemise-raamatust” võetud „Koidula” vajanuks kommentaari või joonealust märkust, sest Grenzstein väidab, nagu oleks Johann Voldemar Jannsen Lydia Koidula sünnimise ajal (1843) Väändras Pärnu Postimeest toimetanud. See ajaleht hakkas ilmuma 1857 ja muidugi Pärnus.

Kahetsusväärset palju on (ümberkirjutamisel tekkinud?) vigu, mis moonutavad mõtte suisa vastupidiseks. Artiklis „Poliitika sõbrad ja vastased” kirjutab Grenzstein: „Kes mu isamaale ja rahvale kahju teevad, need on minu ja mu isamaa vastased. Kes mu isamaad edendavad, need on minu ja mu isamaa poliitikalised sõbrad” (lk 120). Allajoonitud sõnad olid teksti sisestamisel vahel jäänud, mis muudab mõtte absurdseks. „Eesti küsimuses” peaks olema: „...mille täitmise riigivalitsejale rõõmu teeb ja mille täitmata jätmise teda kurvastab.” Raamatu tekstis on allajoonitud sõnade asemel „täitmise” (lk 153). „Lahkumise sõna” 1. osa lõpulauses on sõnast „kasulik” saanud ümbertrükkis „kahjulik”, mis muudab lause mõtte absurdseks. Õige on: „On keegi midagi teinud, mis rahvale kasulik on, siis tuleb seda kui r a h v a varandust igamehel pühaks pidada” (lk 246).

Igal lugejal on võimalus loogika upepalle märgates küsida, oli siis see

⁸ J. A r u k a e v u, Ado Grenzsteini tagasitulek, lk 2498.

inimene ikka venestaja, kes nõudis järjekindlalt haridust, mis õpetaks iseisvalt mõtlema, ning tegeles aastakümneid keelekaitse ja -uuendustega? Sama mees tegi 1890. aastatel uutele ametimeestelegi etteheiteid, et need eesti keelt ei mõista.

Paistab, et jätkuvalt kestab olukord, kus mitu tublit eestlast korraga ühele pildile ei mahu, ehkki avalikkusele edastatakse sarnaseid mõtteid. Vahest aitavad Grenzsteini mahukamate kirjatoode uustrukid, mida Ilmamaa lubab,

aru saada, mis mineviku rahvuslastel mõistmata jäi. Püüdes Grenzsteini paremini mõista, saame ehk üksteisestki paremini aru.

Lõpetuseks Ado Grenzsteini „Eesti küsimuse” 64., tänastki päeva iseloomustav punkt: „Kosutavaks isamaaliseks eluks ei puudu Eestlastel mitte tahtmist ja andi, aga neil puuduvad sihid ja sihtide kandjad” (lk 160).

ANU PALLAS